

Правові аспекти забезпечення прав людини в умовах російсько-української війни: аналіз практики та рекомендації

*Вахненко Тетяна Віталіївна¹, Удовиченко Олександра Вікторівна²,
Поліщук Олена Анатоліївна³*

Опубліковано	Секція	УДК
19.10.2023	Право	342.72/.73

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10032688>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Питання забезпечення прав людей в умовах російсько-української війни постало особливо гостро, адже затягування конфлікту призводить до збільшення фактів порушення фундаментальних прав. Тому метою статті є аналіз та узагальнення вже набутого досвіду України в питаннях захисту прав громадян. Водночас означене питання потребує поглибленого аналізу проблематики захисту дітей у такий особливий період. У процесі дослідження було встановлено, що Україна декларує дотримання основоположних прав людини та громадянина, проте чинна Конституція України передбачає можливість обмеження окремих конституційних прав громадян в умовах воєнного стану. Системний аналіз Основного закону підтверджує, що такі обмеження чітко задекларовані, самовільне обмеження їх органами держаної влади не допускається. Під час дослідження було встановлено низку чинників, які мають безпосередній вплив на порушення прав людей. Також було виокремлено права, які в умовах війни найчастіше зазнають негативного впливу. Зокрема встановлено, що фундаментальні права на життя, повагу, честь і гідність найчастіше порушуються щодо громадян, які проживають у зонах, наближених до бойових дій, та на окупованих територіях, при цьому закріплення їх в Основному законі не покращує життя зазначених верств населення, оскільки не існує реального дієвого механізму щодо їх захисту. Доведено, що найбільш вразливою частиною суспільства в умовах війни залишаються діти. З аналізу окремих урядових платформ було встановлено, що факти посягання на фундаментальні права дітей приголомшливі. Водночас факти відновлення прав дітей значно поступаються у кількісному вираженні наявним порушенням. Дослідження містить окремі рекомендації щодо розв'язання цієї проблеми, зокрема і шляхом налагодження міжнародної співпраці в питаннях повернення депортованих дітей та створення розгалуженої системи соціально-психологічної та медичної реабілітації дітей. Крім того, у дослідженні дано окрему оцінку виборчим правам громадян, які, відповідно до Конституції, можуть обмежуватись у період дії воєнного стану на території України.

¹ аспірант, Національна академія СБ України, м. Київ, вул. М. Максимовича, 22, <https://orcid.org/0009-0004-0076-0373>

² викладач кафедри організації досудового розслідування, факультет №1, Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 1, <https://orcid.org/0000-0002-0233-6056>

³ кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра соціально-гуманітарних та правових дисциплін, факультет менеджменту, Уманський національний університет садівництва, Черкаська обл., м. Умань, вул. Інститутська, 1, <https://orcid.org/0000-0001-6606-3221>

Встановлено, що виборчі права може бути обмежено, зокрема, з безпекових міркувань, однак такі обмеження цілковито скасовують принцип народовладдя.

Ключові слова: воєнна агресія, захист дітей, Конституція України, міжнародна співпраця, народовладдя, основоположні права, Європейська конвенція з прав людини.

Legal aspects of human rights protection in the context of the russian-Ukrainian war: practice analysis and recommendations

Annotation. The issue of ensuring human rights in the context of the Russian-Ukrainian war has become particularly acute, as the prolonged conflict exacerbates violations of fundamental rights. Therefore, the purpose of this article is to analyze and summarize Ukraine's accumulated experience in safeguarding the rights of its citizens. At the same time, this issue requires an in-depth analysis of the protection of children's rights in such a unique period. In the course of the research, it was established that Ukraine declares adherence to fundamental human and citizen rights, while the current Constitution of Ukraine allows for the limitation of certain constitutional rights of citizens during a state of war. A systemic analysis of the Basic Law suggests that such limitations are stipulated, and arbitrary restrictions by government authorities are not allowed. During the investigation of this issue, several factors that directly impact the violation of human rights were identified. Additionally, it was noted that certain rights are most frequently negatively affected during wartime conditions. Specifically, the fundamental rights to life, dignity, and honor are often undermined for citizens residing in areas close to combat zones and on occupied territories. However, their inclusion in the Basic Law does not improve the lives of these population segments since there is no effective mechanism for their protection. It has been proven that children are the most vulnerable part of society in wartime conditions. An analysis of various government platforms revealed that the violations of fundamental children's rights are staggering. Moreover, the restoration of children's rights significantly lags behind the existing violations in terms of quantity. The research contains specific recommendations for addressing this issue, including international cooperation for the repatriation of deported children and the establishment of an extensive system of social-psychological and medical rehabilitation for children. Furthermore, the study provides a separate assessment of citizens' electoral rights, which can be restricted by the Basic Law during a state of war on Ukrainian territory. It has been established that electoral rights can be limited, particularly for security reasons; however, such limitations entirely undermine the principle of democracy.

Keywords: military aggression, protection of children, Constitution of Ukraine, international cooperation, democracy, fundamental rights, European convention on human rights.

Вступ

Права та свободи людини та громадянина є фундаментальними правами, а їх дотримання постає ключовим маркером демократичного й гуманного суспільства. Проблема прав людини та громадянина на різних етапах розвитку суспільства змінюється й може залежати від конкретної соціально-політичної ситуації в державі. Україна чітко декларує дотримання основоположних прав і свобод людей, що зазначено в Конституції України. Однак воєнні події поставили нашу державу перед новими невідомими викликами, зокрема й щодо дотримання прав людини та громадянина, адже військова агресія є прямою загрозою для таких прав. Громадяни України на всій території нашої держави так чи інакше постраждали від варварських дій країни-агресора, люди втрачають можливість реалізувати своє право на вільний доступ до медичних послуг, право на роботу, повагу до їхньої честі та гідності і найголовніше –

право на життя. Особливо гостро постає проблема захисту прав дітей, які є найбільш вразливою верствою населення, а їхня доля безпосередньо залежить від раціональних дій дорослих, зокрема і політиків.

Дослідження теми прав людей у період військової агресії знайшло своє відображення в працях багатьох вітчизняних вчених. Зокрема, зазначену проблематику досліджували: І. Толкачова та С. Матвеев [1]; І. Блажик [2]; І. Швець та І. Соколова [3]; Ю. Ковальчук та О. Білоус [4]; А. Майценко [5]; І. Катеринчук [6]; Л. Могілевська [7]; В. Гуцол, Є. Романенко та Р. Малахов [8]; Н. Шаптала [9]; Д. Новак та Х. Моряк-Протопопова [10], К. Войцехівська [11]; Г. Грабовська та А. Лисюк [12]; М. Лукіянова та В. Дорош [13] та ін.

Ю. Ковальчук та О. Білоус приділили особливу увагу основоположному праву, яке є першоджерелом усіх інших, похідних прав, — праву на життя [4]. При цьому В. Гуцол, Є. Романенко та Р. Малахов досліджували питання воєнних злочинів та злочинів проти людяності, які є найбільшим проявом порушення фундаментальних прав [8].

Водночас Я. Швець та І. Соколова [3] й М. Лукіянова та В. Дорош [13] дали окрему оцінку захисту прав дітей в умовах російсько-української війни. Автори дійшли слушного висновку, що ця категорія потребує найбільшого захисту держави.

К. Войцехівська виокремила конституційні права людини та громадянина, які можуть обмежуватись у період дії воєнного стану [11], тоді як Д. Новак та Х. Моряк-Протопопова приділили окрему увагу виборчим правам громадян, які також підпадають під обмеження в період війни [10].

Війна в Україні триває, а отже тривають і численні порушення прав людей, і тема дослідження прав людей в умовах воєнного стану залишається гострою та актуальною. Відповідно, *метою цієї статті* є структурний аналіз основоположних прав людини та громадянина в умовах російсько-української війни. *Завданнями дослідження* є виокремлення певних кейсів і напрацювань, які вже існують в окресленому науковому сегменті, а також надання рекомендацій щодо посилення підтримки основоположних прав людей.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження проблематики забезпечення прав людей під час війни становлять такі напрями, як вивчення наукових праць вітчизняних учених із застосуванням аналізу та узагальнення їхніх ідей, а також чинного національного й міжнародного законодавства з питань захисту прав людини та громадянина.

З метою всебічного вивчення питання забезпечення прав людини в умовах російсько-української війни були використані такі методи дослідження: аналітичний; синтетичний; узагальнення; формально-юридичний; системного аналізу; контент-аналізу; структурно-функціональний. Зокрема, наукове обґрунтування якісних ознак проблематики дослідження було здійснено методом обробки, аналізу та узагальнення матеріалів наукових конференцій з подальшою інтерпретацією результатів. Засобами контент-аналізу було досліджено окремі проекти та напрацювання держави щодо забезпечення прав громадян, особливо дітей, в умовах війни. За допомогою синтетичного та формально-юридичного методів було здійснено аналіз національного законодавства й міжнародних нормативно-правових актів. Завдяки структурно-функціональному методу було проведено узагальнення результатів дослідження.

Результати

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина є ключовим маркером оцінки демократії в будь-якій країні. Суттєві порушення конституційних прав громадян в Україні беруть свій початок ще від Революції гідності. Такі порушення відбувались і на тимчасово окупованих у 2014 році територіях, однак масового характеру порушення

прав громадян набули з початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України.

Найчастіше і безжально під час війни порушується право людини на життя та здоров'я. Людське життя – це найвища цінність та основа реалізації решти прав і свобод людини та громадянина. Право на життя є основоположною частиною міжнародного права. Право людини на життя, свободу та особисту недоторканність унормовано Загальною декларацією прав людини. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року також декларує, що право на життя є невід'ємним правом людини і воно охороняється законом [4]. До основоположних прав можна віднести право людини на повагу до її честі та гідності, а право на життя є невід'ємним складником людської гідності [9].

Право на життя закріплене і національним законодавством України, зокрема статтею 27 Конституції України чітко визначено, що «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» [14].

Водночас розуміємо, що в умовах повномасштабних воєнних дій людина стає беззахисною та вразливою, а її право на життя – по суті декларативним. На тимчасово окупованих територіях люди зазнають знущань і катувань, убивство та викрадення людей є там поширеним явищем. Нехтується право людей на доступ до медицини, подекуди медична допомога надається виключно громадянам, які погодилися співпрацювати з окупаційною владою або задля виживання в нових реаліях отримали паспорт громадянина російської федерації.

Конституція України декларує забезпечення прав людини та громадянина. Зокрема, статтею 64 Конституції України передбачено, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені. Проте зазначена норма містить і певні винятки, допускаючи в окремих випадках, визначених Конституцією, обмеження прав людини та громадянина саме в період дії воєнного стану [14].

Під час воєнного стану може бути обмежене право людей на:

- *вільне пересування*. Такі обмеження передбачають особливий режим пересування, в'їзду та виїзду з окремих населених пунктів, уведення комендантської години. Також можливі обмеження у виборі місця проживання, особливо якщо це стосується зони активних бойових дій;
- *майно*. Допускається примусове відчуження майна. Таке відчуження відбувається у встановленому порядку та передбачає певні компенсації;
- *приватне життя*. Держава може здійснювати контроль засобів зв'язку з метою виявлення колаборантів чи інших проросійськи налаштованих громадян. Також допускається перевірка документів, речей, житла тощо;
- *вибір праці*. Під час дії воєнного стану можливе залучення громадян до суспільно корисних робіт, механізм такого залучення також чітко унормовано державою;
- *вибори*. Заборонено проведення виборів і референдумів, що обмежує доступ громадян до народовладдя. Мітинги та масові акції також під заборонаю [11; 14].

Такі обмеження, як право на вільне пересування та право на приватне життя, безсумнівно, необхідні для проведення дій з оборони держави та виявлення потенційних небезпек. Однак обмеження виборчих прав є досить суперечливим. Безперечно, проводячи вибори під час війни, неможливо забезпечити повноцінну безпеку учасників виборчого процесу, а також участь усіх громадян у виборах, оскільки організувати вибори на тимчасово окупованих територіях неможливо. Доступ громадян, які служать у лавах Збройних Сил України, також обмежений. Крім того, значна частина населення перебуває за межами України, що створює додаткові труднощі в організації

виборчого процесу. Водночас виникає колізія, адже навіть за умови повного невдоволення громадян владою, зокрема і щодо військової політики та шляхів розв'язання військово-політичної кризи, громадяни не мають інструментів впливу на владу. Отже, принцип народовладдя цілковито нехтується в умовах воєнного стану [10].

Повертаючись до питання прав людини в умовах війни, варто зупинитися на тих, що гарантовані державою. Безперечні гарантії, що закріплені в Конституції України, наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Непорушні конституційні права людини та громадянина

Стаття	Зміст
24	Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом
25	Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство
27	Кожна людина має невід'ємне право на життя
28	Кожен має право на повагу до його гідності
29	Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність
40	Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк
47	Кожен має право на житло
51	Право на шлюб, рівні права кожного з подружжя
52	Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним
55	Кожен має право на захист (судовий, адміністративний, самозахист) своїх прав
56	Кожен має право на відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень
59	Кожен має право на професійну правничу допомогу.

Джерело: розробка авторів на основі [5; 14].

У підсумку приходимо до висновку, що держава декларативно гарантує вищезазначені права громадян, однак в умовах гострої фази збройного конфлікту реальне забезпечення конституційних прав усіх громадян сумнівне, оскільки люди втрачають можливість реалізації свого права на життя. На тимчасово окупованих територіях не реалізується право на свободу та особисту недоторканність. Право на повагу до людської гідності не дотримується в окупаційних реаліях, навпаки, людей піддають нелюдському поводженню. Право на житло з початком збройної агресії також є сумнівним, оскільки право у громадян є, а житло фізично зруйновано.

Згідно з даними, отриманими від комісії Організації об'єднаних націй, ще на початковій фазі злочинного вторгнення російської федерації, агресором допущено тисячі порушень міжнародного гуманітарного права. Комісією ООН було виявлено низку злочинів, вчинених щодо цивільного населення віком від 4 до 82 років, – це було встановлено після деокупації Бучі, Ірпеня, Гостомеля та Ізюма. Численні порушення норм гуманітарного права допускалися і на шляху проходження військових колон РФ на Сумщині. Значна частина поранень і вбивств серед цивільного населення були

спричинені використанням вибухової та вогнепальної зброї в населених пунктах. Люди зазнали катувань та жорстокого поводження з боку російських окупантів. Комісією ООН зафіксовано обстріли лікарень, шкіл та інших цивільних об'єктів. Такі дії є грубим порушенням фундаментальних прав людини. Однак на сьогодні реально покарано за такі злочини одиниці з російських військових. Механізму реального притягнення до відповідальності вищого військового командування та московського політикуму поки що немає, є лише декларативні норми [1; 15]. Тож нашій державі необхідно посилити міжнародну співпрацю щодо механізмів притягнення до відповідальності за злочини, вчинені в Україні, зокрема добиватися створення міжнародного трибуналу.

На сьогодні Україна створила розгалужену систему захисту прав громадян навіть в умовах війни, до якої залучені як правоохоронні органи, так і органи державної влади та місцевого самоврядування. Відповідно до своїх повноважень, зазначені органи вживають заходів щодо збереження життя людей, наскільки це можливо в сучасних реаліях. Більше того, в умовах повномасштабного вторгнення Україна змогла зберегти повноцінну роботу судової системи, тим самим забезпечивши право громадян, закріплене у ст. 55 Конституції України. Водночас завдання судової системи – неухильно дотримуватись процесуальних норм та всебічно сприяти захисту прав людей, від чого залежить авторитет судової гілки влади [16].

Згідно з даними Урядового порталу, держава продовжує активну роботу щодо збору доказів військових злочинів та нелюдського поводження щодо цивільного населення. З цією метою була створена міжурядова вебплатформа «Права людини» (<https://humanrights.gov.ua>), засобами якої збирається, акумулюється та узагальнюється інформація про порушення прав людини країною-агресором. Громадянам, яким стало відомо про порушення основоположних прав, необхідно заповнити відповідну електронну форму, описавши факти та долучивши фото чи відеозаписи, копії документів, інформацію про жертв та свідків, при цьому інформатори та свідки перебуватимуть під надійним захистом. Надана інформація збирається, опрацьовується та перевіряється кваліфікованими юристами, і далі така доказова база буде використана в судових справах України проти РФ [17].

Отже, розуміємо, що до складників захисту під час зовнішньої агресії можна віднести правові заходи, унормовані національним та міжнародним правом. Міжнародне гуманітарне право містить зобов'язання щодо переслідування винних у воєнних злочинах, водночас обов'язок переслідування осіб, винних у зазіханні на права людини, визначено у практиці Європейського суду з прав людини як так зване «процедурне зобов'язання», що відповідає приписам статей 2 та 3 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Саме Конвенція містить основні положення щодо кримінально-процесуальних гарантій дотримання та реалізації прав і свобод людини. Фундаментом існування сучасного міжнародного гуманітарного права є синергія гаазького та женецького прав. За їх допомогою регламентуються взаємовідносини сторін конфлікту та обмежуються способи, у які може бути завдано шкоду [2].

В умовах війни в Україні Європейська конвенція з прав людини продовжує діяти. Тому одним із небагатьох засобів захисту своїх прав є право громадян на звернення до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [4].

Однак реальна реалізація такого права є проблематичною. Адже зверненню до ЄСПЛ передує звернення до національних судів та інших правозахисних інституцій, і лише в разі їх невідомості передбачений механізм звернення до ЄСПЛ. Не кожний громадянин, який постраждав та потребує відновлення свого права, готовий пройти такі кола бюрократії [1]. Важливим аспектом є питання юрисдикції, оскільки сторонами у справі ЄСПЛ можуть бути лише країни – учасниці Конвенції про захист прав людини та

основоположних свобод. Водночас РФ на хвилі воєнних подій через масовість позовів проти неї з 16 вересня 2022 року припинила свою участь у зазначеній Конвенції. Тим самим країна-агресор створила передумови для непоширення на неї юрисдикції ЄСПЛ [6]. До того ж, порушення фундаментальних норм міжнародного права є звичною справою для російської федерації, оскільки нею були прийняті внутрішні закони, які дозволяють їй не виконувати раніше прийняті чинні рішення ЄСПЛ [1].

Особливої уваги в контексті обговорюваної теми потребує проблематика прав дітей у воєнних реаліях. Повертаючись до конституційних гарантій, бачимо, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Під насиллям розуміють не лише фізичні знущання, а й інші незаконні дії, які вчиняються без відома батьків. Випадки порушення прав дітей, їх травмування, вбивство, викрадення та депортація є шокуючими.

Тож Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України було створено портал «Діти війни», як інструмент пошуку дітей та визволення їх із місць примусового утримання та депортації. Це єдина в Україні достовірна платформа, яка актуалізує інформацію про дітей, що постраждали внаслідок війни. Інформація на цьому порталі щодня оновлюється. По суті це універсальний канал зв'язку з Офісом Генерального прокурора, Національною поліцією України та Національним інформаційним бюро. Засобами цього ресурсу можна поінформувати відповідні органи про факти депортації дітей, а також про злочини, вчинені стосовно дитини, можна повідомити про факт зникнення дитини, а також про місцеперебування дитини без супроводу дорослих. Зазначений ресурс надає інформацію про різні критичні обставини та дії дорослих у разі їх виникнення [18].

За даними порталу «Діти війни», цифри щодо порушення основоположних прав дітей вражаючі, на малюку можемо побачити статистику таких порушень за період від 24 лютого 2022 року по 10 жовтня 2023 року. На жаль, дані щодня поповнюються фактами нових злочинів. Більше того, така статистика не є остаточною, адже вона не охоплює даних із тимчасово окупованих територій та зони активних бойових дій.

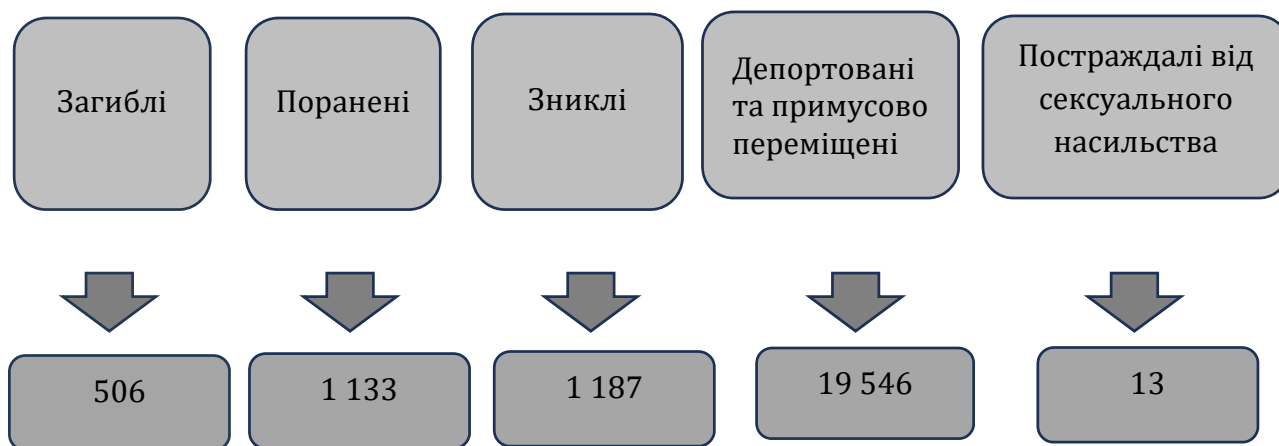

Рис. 1 Кількість дітей, що постраждали від війни

Джерело: розробка автора на основі [18].

Однак наведені вище статистичні дані постійно змінюються, оскільки нині Україною знайдено 18 775 дітей, які були розлучені зі своїми рідними, і 386 дітей повернуто з депортації [18].

Права дітей завжди перебували під особливою охороною України та міжнародного співтовариства. Норми щодо захисту та охорони дитинства закріплені в Конституції

України, Сімейному кодексі України, Законі України «Про охорону дитинства» тощо. Міжнародними правовими актами зафіксовано особливий охоронний статус дітей у Загальній декларації прав людини, Конвенції ООН про права дитини. Крім того, міжнародним співтовариством задекларовано і захист прав дітей під час воєнних дій, зокрема такі положення містяться в Женевській конвенції про захист цивільного населення та IV Гаазькій конвенції про закони і звичаї війни на суходолі. З інформації, наведеної на рисунку 1, видно, що РФ систематично порушує міжнародні норми із захисту прав дітей та вчиняє звірства й порушення прав щодо дітей України. Першочергове завдання нашої держави сьогодні – це міжнародна співпраця з питань повернення депортованих дітей, а також збору доказової бази для притягнення країни-агресора до відповідальності за тяжкі злочини [3].

Загалом ситуація щодо порушення прав дітей вражаюча, вона потребує особливої уваги суспільства та політикуму. На таблиці 2 можемо розглянути в контексті норм міжнародного права окремі злочини, які негативно впливають на права дітей.

Таблиця 2

Порушення міжнародних норм щодо прав дітей

Статті міжнародних документів	Порушення
Ст. 6 і 37 Конвенції ООН про права дитини	Порушення основоположних прав на життя та захист від катувань
Ст. 3 Женевської конвенції	
Ст. 49 Женевської конвенції	Незаконне викрадення та вивезення дітей
Ст. 78 Додаткового протоколу до Женевської конвенції	
Ст. 21 Конвенції ООН про права дитини	
Ст. 23 Гаазької Конвенції	Застосування забороненої зброї, яка завдає додаткових страждань, зокрема касетних снарядів, фосфорних бомб
Ст. 51 Додаткового протоколу до Женевської конвенції	
Ст. 24 Конвенції про права дитини	Здійснення обстрілів медичних закладів, зокрема пологових будинків
Ст. 34 Конвенції ООН про права дитини	Порушення права на захист від сексуального насильства
Ст. 38 Конвенції ООН про права дитини	Проведення мобілізаційних заходів щодо підлітків на тимчасово окупованих територіях «ЛДНР». Підтверджені факти загибелі неповнолітніх, які виконували незаконні вказівки російських військовослужбовців
Ст. 77 Додаткового протоколу до Женевської конвенції	
Ст. 28 Конвенції про права дитини	Порушення права на освіту. Неможливість проведення повноцінного навчання по всій території України. На територіях, наближених до зони бойових дій повна відсутність очного навчання та руйнування навчальних і дошкільних закладів

Ст. 31 Конвенції про права дитини	Численні обстріли культурних та торговельно-розважальних центрів, будинків культури, драматичних театрів порушують права дітей на дозвілля і культурний розвиток
Ст. 17 Женевської конвенції	Випадки обстрілів евакуаційних колон та місць евакуації людей позбавляли дітей права на безпечну евакуацію
Ст. 55 Женевської конвенції	Захоплення складів з медичними препаратами та дитячим харчуванням.

Джерело: розробка автора на основі [19].

Варто зазначити, що в питаннях відповідальності за порушення прав дітей на міжнародній арені вже є певні зрушення: так, палата попереднього провадження Міжнародного кримінального суду (МКС) у березні 2023 року видала ордери на арешт вищого державного керівництва російської федерації. Такий ордер є довічним. Його відкликання можливе лише якщо путін та його соратника – уповноважена з прав дитини львова-белова постануть перед судом. Крім того, тепер країни – учасниці Римського статуту з кримінального права зобов'язані затримати зазначених злочинців у разі їх візиту на територію країни-підписанта. Частиною 1 статті 11 міжнародної Конвенції про права дитини гарантовано вжиття заходів державами-учасницями для боротьби з незаконною депортацією дітей. Суд над злочинцями не поверне життя та повноцінне дитинство постраждалим дітям, однак він є вкрай необхідним для відновлення суспільного балансу. Тож, враховуючи наявність відкритого провадження МКС, обов'язок щодо повернення дітей на батьківщину тепер покладено не лише на Україну, а й на міжнародну спільноту [8].

Також окупантами порушується фундаментальне право дітей на освіту, яке за жодних обставин не має бути призупинено навіть в умовах повномасштабного вторгнення. Держава доклала максимум зусиль, щоби зберегти доступ маленьких громадян України до освіти навіть на окупованих територіях. Освіта має на меті не лише розумовий розвиток дитини, а й психологічний, а в умовах збройного конфлікту спрямованість дитини на зайнятість дає їй змогу відволіктись від воєнних реалій завдяки спілкуванню з учителями та однолітками, навіть в онлайн-форматі. Дані щодо організації освітнього процесу в умовах війни свідчать про те, що більшість дітей залишається за межею повноцінного освітнього процесу. Зокрема, протягом 2022/23 навчального року лише 15 % навчальних закладів працювали очно, у дистанційному форматі – 33 % закладів освіти, змішаний формат використовували 51 %. Зазначимо, що в містах фіксувався вищий доступ до освіти, ніж у сільській місцевості, зокрема це було зумовлено можливістю організації безпечного навчального простору, адже більшість закладів освіти не були обладнані сховищами. За даними Міністерства освіти і науки, за кордон виїхало понад півмільйона українських дітей, ще понад 161 тисячу дітей шкільного віку та близько 26 тисяч дошкільнят отримали статус тимчасово переміщених осіб усередині країни [20]. Всі діти, які покинули місце свого постійного проживання, так чи інакше долучаються до освітнього процесу, однак доступ до освіти у східних областях України різко відрізняється від освітніх можливостей у західній частині України.

Крім того, спостерігаються окремі випадки, коли батьки дітей порушують права дітей на безпечне життя, залишаючись у зоні активних бойових дій. У такому разі доцільно здійснювати примусову евакуацію сімей із дітьми, а в разі відмови батьків виїхати з небезпечних місць такі діти мають тимчасово вилучатися із сімей, оскільки це єдиний спосіб зберегти їхнє життя та ментальне здоров'я. Вважаємо, що в розв'язанні

цього питання не останнє місце посідає створення механізмів щодо вивезення людей, зокрема дітей, із окупованих територій, оскільки таке вивезення неможливе без комунікації з російською стороною. За таких обставин Україні необхідно посилити співпрацю з іноземними країнами, які можуть бути посередниками в питанні повернення дітей до України.

Також дітям, які прямо чи опосередковано постраждали від окупантів, необхідні якісні медичні та психологічні послуги, які б надавалися і в гострий період, і в ході подальшої реабілітації. На сьогодні в Україні вже діє розгалужена система підтримки фізичного та ментального здоров'я, зокрема й засобами волонтерства. Однак, враховуючи масштаби фізичного та психологічного травмування, потреба в якісних психологічних послугах надалі лише зростатиме [3].

Окрім зазначених вище дій та рішень держави щодо дотримання прав дітей, Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні спільно з Офісом Президента України, Радницею – уповноваженою Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, а також Міністерством соціальної політики України ще 21 квітня 2022 року було запущено кампанію «Дитина не сама: інструкція з турботи». Ця кампанія покликана забезпечити захист прав дітей та привернути увагу спільноти до порушення таких прав. Окрему увагу зазначений проєкт приділяє дітям, які в результаті війни були позбавлені батьківського піклування, він надає інструкції щодо правильних дій стосовно таких дітей, зокрема і щодо їх тимчасового влаштування в сім'ї. Також представництво ЮНІСЕФ в Україні надає грошову допомогу окремим категоріям багатодітних сімей [7].

Як бачимо, що діти та їхні права не залишаються поза увагою держави й суспільства, особливо в такий складний час. На жаль, повноцінне забезпечення прав дітей унеможлиблюється постійними жорстокими нападами сусіда-агресора. Тому країні необхідно і надалі докладати зусиль, щоб діти максимально наблизилися до гідного рівня життя та повного дотримання їхніх прав. Зокрема, важливо посилити міжнародну співпрацю – запровадити певні програми реабілітації та навчання за кордоном, де діти зможуть абстрагуватись від воєнних реалій та зосередитись на своєму дитинстві. Наведені вище дані щодо повернення депортованих дітей вказують на досить низький рівень міжнародної співпраці, адже, як зазначено на платформі «Діти війни», станом на 10.10.2023 року залишаються депортованими 19 546 дітей, при цьому повернуто за весь період війни лише 386 дітей [18]. Це свідчить про досить низький рівень залучення іноземних країн, які так чи інакше підтримують діалог з російською федерацією та можуть посприяти поверненню дітей на батьківщину. А тим часом права депортованих дітей у щоденно порушуються.

Висновки

Беручи до уваги міжнародні нормативно-правові акти та акти національного законодавства, можна, безперечно, дійти висновку, що захист основоположних прав людини та громадянина, покладений в основу існування будь-якої правової держави. Водночас права людей в умовах збройної агресії є досить відносними та не можуть бути реалізовані повністю. У ході дослідження ми з'ясували, що з метою забезпечення виконання основних функцій держави в період воєнного часу окремі права громадян можуть обмежуватися. Однак основоположні права, зокрема невід'ємне право на життя, право на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканність залишаються незмінними та непорушними. Проте всебічний захист зазначених основоположних прав неможливий в умовах війни – порушується передусім право людей на життя, особливо на територіях, наближених до зони бойових дій. На окупованих територіях посягання на честь і гідність громадян мають систематичний характер.

З проведеного дослідження вбачається, що особливої уваги потребують саме права дітей, оскільки діти є найбільш вразливою та незахищеною категорією населення – зважаючи на їхній соціальний статус і вік, вони не можуть самостійно захищати та відстоювати свої права. Показники порушення прав дітей в Україні в умовах повномасштабного вторгнення кричущі. Станом на жовтень 2023 року кількість дітей, основоположні права яких порушено, становить 22 385, включно із загиблими, пораненими, зниклими, депортованими та тими, хто зазнав сексуального насилля. Ми встановили, що держава робить певні кроки щодо відновлення прав дітей, та розуміємо, що цієї мети значно легше досягти на підконтрольній Україні території. Діти ж, які перебувають на окупованих територіях та депортовані на територію рф, беззахисні, а державні механізми їх повернення нерезультативні, про це свідчить статистика щодо повернутих з депортації дітей – 383 дитини за весь період війни. Тож вважаємо, що особливу увагу варто приділити саме розробленню дієвих механізмів повернення дітей з депортації або безпечного їх вивезення з окупованих територій – із залученням іноземних держав, дотичних до російської федерації, які можуть бути посередниками в розв'язанні цього питання. Тому подальші наукові дослідження в контексті продовження нашої розвідки мають стосуватися саме захисту прав дітей в умовах воєнних реалій, адже саме сьогоднішні діти будуватимуть вільне демократичне суспільство після завершення війни.

Список використаних джерел

1. Толкачова І. А., Матвеев С. В. Проблеми забезпечення основних прав людини в умовах війни. *Права людини в період збройних конфліктів* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 листоп. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 191–194. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23735> (дата звернення: 11.09.2023).
2. Бальжик І. А. Захист прав людини під час сучасної війни. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.). Одеса, 2023. С. 54–57. URL: <http://surl.li/lzmlp> (дата звернення: 12.09.2023).
3. Швець Я. І., Соколова І. О. Порушення прав дітей під час війни російською федерацією. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 99–103. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.15> (дата звернення: 10.09.2023).
4. Ковальчук Ю. І., Білоус О. А., Захист права на життя під час війни. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародні виміри* : матеріали II всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 09 груд. 2022 р.). Вінниця, 2023. С. 169–172. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/20230118_142815.pdf#page=169 (дата звернення: 11.10.2023).
5. Мацейко А. Захист прав людини в умовах війни. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : збірник тез доповідей учасників VIII Всеукр. круглого столу (м. Львів, 08 груд. 2022 р.). Львів, 2022. С. 112–116. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5091/1/08_12_2022.pdf#page=112 (дата звернення: 11.09.2023).
6. Катеринчук І. П. Права людини під час війни (за практикою Європейського суду з прав людини). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4 (Ч. 2). С. 3–7. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.1> (дата звернення: 12.09.2023).
7. Могілевська Л. Проблеми забезпечення прав дитини під час війни. *Діяльність державних органів в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ.

- онлайн-семінару (м. Кривий Ріг, 29 квіт. 2022 р.). Кривий Ріг, 2022. С. 433–434. URL: <http://surl.li/mbykw> (дата звернення: 11.09.2023).
8. Гуцол В. В., Романенко Є. О., Малахов Р. В. Воєнні злочини та злочини проти людяності. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку* : матеріали XXXI Міжнар. наук.-практ. конф. (Італія, м. Рим, 07 квіт. 2023 р.). Рим, 2023. С. 352–360. <http://surl.li/mbyit> (дата звернення: 13.09.2023).
 9. Шаптала Н. К. Право на повагу гідності та його забезпечення під час воєнного стану. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє* : зб. тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ірпінь, 25 трав. 2022 р.). Ірпінь, 2022. С. 263–267. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/03/zbirnyk-na-20.06.22.pdf#page=263> (дата звернення: 11.09.2023).
 10. Новак Д. Є., Моряк-Протопопова Х. М. Спроба деструктивного аналізу проведення виборів у час війни (український досвід). *Молодий вчений*. 2023. № 1 (113). С. 126–131. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-26> (дата звернення: 11.09.2023).
 11. Войцехівська К. В. Право на життя та обмеження прав в умовах війни. *VI Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум* : матеріали форуму (м. Київ, 18 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 51–53. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/59518> (дата звернення: 10.09.2023).
 12. Лисюк А. М., Грабовська Г. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 80–84. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.13> (дата звернення: 10.09.2023).
 13. Лукіянова М. Д., Дорош В. С. Проблеми захисту прав дитини в умовах війни. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри* : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). Вінниця, 2023. С. 308–312. URL: https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/10267/1/Zabezpechennja%20prav%20ludini_2023.pdf#page=308 (дата звернення: 11.09.2023).
 14. Конституція України : станом на 01 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.09.2023).
 15. Н. В. Пильгун, Н. В. Плис. Права людини як фундаментальна цінність в українському суспільстві. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2022. Т. 4. № 65. С. 65–70. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.65.17041> (дата звернення: 11.09.2023).
 16. Резворович К.Р. Правова природа судової помилки у цивільному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 99–102. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-6-99-102> (дата звернення: 13.09.2023).
 17. Створено єдиний національний портал для збору фактів порушення прав людини російською федерацією. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/stvoreno-yediniy-nacionalnij-portal-dlya-zboru-faktiv-porushennya-prav-lyudini-rosijskoju-federacijeyu> (дата звернення: 12.09.2023).
 18. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 10.9.2023).
 19. Коваль І. Порушення прав дітей під час війни. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції* : зб. тез доповідей учасників VIII Всеукр. круглого столу (м. Львів, 08 груд. 2022 р.). Львів, 2022. С. 89–92. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5091/1/08_12_2022.pdf#page=89 (дата звернення: 12.09.2023)

20. Артеменко А. В. Право на освіту та інші права дітей України в умовах війни. *Challenges in science of nowadays* : proceedings of the 11th International scientific and practical conference. (USA, Washington, May 26–28 2023). Washington, 2023. С. 262-269. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3483/3516> (дата звернення: 13.09.2023).